

De cao-structuur in de Nederlandse industrie (I)

Ondernemingscao's en bedrijfstakcao's

DR. M. J. HUISKAMP*

In de Nederlandse arbeidsverhoudingen speelt het cao-overleg tussen werkgevers en werknemers op verschillende institutionele niveaus een zeer belangrijke rol. Niet alleen voor de loonvorming, maar voor het hele sociaal-economische beleid, met name met betrekking tot de werkgelegenheid, de sectorstructuur en de herindustrialisatie, is het van groot belang dat rekening wordt gehouden met het specifieke karakter van de betrekkingen tussen werkgevers en werknemers in verschillende sectoren van de economie. Eén voor de handliggende mogelijkheid om het specifieke karakter van deze overlegstructuur te doorgronden, is te kijken naar de soort(en) cao('s) die in bedrijfstakken wordt (worden) gesloten. Dit artikel is het eerste in een serie van drie waarin dat wordt gedaan. De auteur doet in deze eerste aflevering verslag van zijn onderzoek naar de typen cao's die in verschillende sectoren van de industrie gebruikelijk zijn en de veranderingen daarin in de loop van de tijd. In deel II zullen enkele achtergronden van de gevonden patronen worden besproken en in deel III volgt een evaluatie van de bevindingen in het licht van een aantal belangrijke sociaal-economische thema's.

Inleiding

Het afsluiten van cao's is voor de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland een belangrijk gebeuren. In de discussies, die materiaal dienen aan te leveren voor oplossingen van sociaal-economische problemen, neemt het een vooraanstaande plaats in. Het is belangrijk de empirische basis van deze discussies te versterken en het zoeken naar oplossingen een meer feitelijke basis te verschaffen.

Gewoonlijk lanceert men ideeën en spreekt men voorkeuren uit, waar een ander dan zijn voorkeuren tegenoverstelt. Zo menen velen dat decentralisatie van de arbeidsverhoudingen het overleg over een centraal akkoord heeft uitgehold tot een zinloos ritueel. Maar is er wel sprake van decentralisatie? Er wordt al jaren heftig gediscussieerd en er zijn vele nota's gepubliceerd over de betekenis van sectoraal overleg over investeringen en werkgelegenheid in het verlengde van het cao-overleg. Behoort dat gezien de ontwikkelingen in de cao's wel tot de reële mogelijkheden? Loondifferentiatie en koppelingsmechanismen sluiten elkaar uit in de huidige economische situatie, zo horen we van vele kanten, o.a. van de commissie-Wagner II. Is dat zo en welke rol speelt de aard van de cao's die thans worden afgesloten daarin? Dergelijke vragen hebben ons voor ogen gestaan bij het onderzoek van de cao-structuur in Nederland en de ontwikkelingen die daarin optreden. In deze serie van drie artikelen zullen wij verslag doen van de onderzoekresultaten.

Er bestaan in Nederland in principe twee typen cao's: bedrijfstakcao's, die worden afgesloten tussen werkgeversorganisaties en werknemersorganisaties, en ondernemingscao's, die worden afgesloten tussen een individuele ondernemer en werknemersorganisaties. Vele aspecten van beide typen cao's kunnen worden bestudeerd: de inhoud van de cao's, het cao-beleid van werkgevers- en werknemersorganisaties, de rol die cao-afspraken spelen in de feitelijke loonontwikkeling, het aantal cao's en de ontwikkeling in aantallen werknemers onder respectievelijk ondernemingscao's en bedrijfstakcao's.

In dit onderzoek ligt de nadruk op de meest primaire gegevens: hoeveel cao's tot stand komen, hoeveel werknemers daarbij betrokken zijn en hoe deze zijn verdeeld over ondernemings- en bedrijfstakcao's. Het empirische gedeelte van het onderzoek is gericht op twee doeleinden. Ten eerste het verwerven van inzicht

in de ontwikkeling van beide typen cao's naar aantal en naar aantal betrokken werknemers. Met behulp van dit inzicht kan, ten tweede, de vraag worden beantwoord welk type cao in betekenis toeneemt en welk in betekenis afneemt gemeten naar aantal en aantal betrokken werknemers. Deel I van deze serie is in de Engelse terminologie een onderzoek naar de „bargaining structure”, de cao-structuur 1). In de volgende delen wordt de beantwoording van deze twee vragen geplaatst tegen de achtergrond van ontwikkelingen bij ondernemingen en in bedrijfstakken. Het is dan niet voldoende om alleen te beschikken over cao-gegevens, ook ondernemingsgegevens en bedrijfstakgegevens zijn van belang. Het afstemmen en op elkaar betrekken van deze gegevens is de eerste noot die in dit onderzoek is gekraakt 2). Dat is ook de reden waarom het onderzoek beperkt is tot één sector van de economie: de industrie. De keuze van de periode die dit onderzoek bestrijkt, 1970-1977, is in sterke mate bepaald door de beschikbaarheid van gegevens over cao's. De jaren vanaf 1950 worden als een aanloopperiode beschouwd en als zodanig in de analyse betrokken.

Als we op basis van aantallen cao's en aantallen betrokken werknemers uitspraken willen doen over de ontwikkeling van en de verhouding tussen ondernemingscao's en bedrijfstakcao's in de Nederlandse industrie is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen de metaalindustrie en de overige bedrijfstakken in de industrie. De metaalindustrie heeft nl. een groot aandeel in het werknemersbestand van de industrie en in het verlengde

* De auteur is werkzaam bij de Commissie voor Ontwikkelingsproblematiek van Bedrijven (COB) van de Sociaal-Economische Raad. Het in dit artikel gepresenteerde onderzoek is op persoonlijke titel verricht.

1) Voorbeelden van recente literatuur zijn: W. E. Hendricks en L. M. Kahn, The determinants of bargaining structure in US manufacturing industries, *Industrial and Labor Relations*, nr. 2, januari 1982, blz. 181-196; D. R. Deaton en P. B. Beaumont, The determinants of bargaining structure, *British Journal of Industrial Relations*, nr. 2, juli 1980, blz. 202-217.

2) De bronnen waaraan deze cijfers en gegevens ontleend zijn, staan vermeld in de appendix. Met dank aan het Loonbureau voor het beschikbaar stellen van cao-gegevens.

daarvan in het aantal werknemers dat onder een cao valt (zie tabel 1). De ontwikkeling van ondernemingscao's en bedrijfstakcao's in de metaalindustrie drukt daardoor in kwantitatieve zin sterk een stempel op de ontwikkelingen in de gehele Nederlandse industrie.

Tabel 1. Aantallen cao's en daaronder vallende werknemers in de metaalindustrie en in de industrie exclusief metaal, 1970 en 1977

	Metaalindustrie				Industrie exclusief metaal			
	ondernemingscao's		bedrijfstakcao's		ondernemingscao's		bedrijfstakcao's	
	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers
1970	11	86.510	7	468.800	279	90.896	77	456.793
1977	11	90.933	5	409.400	282	142.201	66	346.003

Hoewel de gehele industrie in kwalitatieve zin als één cao-gebied van op elkaar inwerkende cao's kan worden beschouwd, houdt deze noodzaak tot differentiatie niet op bij het onderscheid tussen de metaalindustrie en de industrie exclusief de metaal. De laatste herbergt nog vele cao-gebieden die uiteenlopende ontwikkelingen kennen in en tussen ondernemingscao's en bedrijfstakcao's. Daarom worden een aantal cao-gebieden aan een nader onderzoek onderworpen 3). De keuze is daarbij gevallen op de voedings- en genotmiddelenindustrie, de papier- en papierwarenindustrie, de hout- en meubelindustrie, de chemische industrie en de metaalverwerkende industrie. De laatste twee bedrijfstakken komen alleen wat betreft de ontwikkeling van resp. ondernemingscao's en bedrijfstakcao's aan de orde, de eerste drie wat betreft de ontwikkeling van ondernemingscao's en bedrijfstakcao's beide. Op basis van deze selectie kunnen uitspraken worden gedaan over de gehele industrie en alle cao-gebieden daarin.

Uit de empirische beschrijving van de cao-structuren blijkt dat ondernemingscao's aan betekenis winnen, maar niet overal. Bedrijfstakcao's blijven van groot belang, laten soms de ontwikkeling van ondernemingscao's niet toe en winnen in een enkel geval weer aan betekenis. De ondernemingscao's die aan betekenis winnen zijn concerncao's.

Door de cao-structuren te beschrijven aan de hand van cao-gegevens en gegevens van ondernemingen en bedrijfstakken wordt in feite bij het presenteren van het empirisch materiaal al ingegaan op de achtergronden van de ontwikkelingen in de cao-structuur. Daar staat tegenover dat vele aspecten van het cao-gebieden die van belang zijn voor het uitdiepen van die achtergronden, in dit onderzoek — met zijn beperkte opzet — niet empirisch zijn onderzocht. Daarom wordt voor dit gedeelte van het onderzoek gebruik gemaakt van eerder verricht onderzoek in de Britse metaalindustrie 4).

De achtergronden die na afronding van het empirische gedeelte worden belicht, betreffen met name de betekenis van het proces van concernvorming en van de werking (aard) van bedrijfstakcao's voor de ontwikkeling van en de verhouding tussen ondernemingscao's en bedrijfstakcao's. Er wordt tevens een begin gemaakt met een verklaring van de gevonden cao-structuren.

De rapportage van het onderzoek geschiedt in drie afleveringen. In deel 1 worden met behulp van het empirische materiaal de cao-structuren in kaart gebracht. Nadat achtereenvolgens ondernemingscao's en bedrijfstakcao's zijn geanalyseerd, komen de relaties tussen beide typen cao's aan de orde.

In deel 2 worden de achtergronden van de ontwikkelingen in de cao-structuren belicht door aandacht te schenken aan het proces van concernvorming en de werking van bedrijfstakcao's en een aanzet te geven tot een verklaring van de in kaart gebrachte cao-structuren.

In deel 3 wordt ten slotte de schijnwerper gericht op een aantal beleidsrelevante vragen, te weten: is de moeilijke relatie tussen werkgevers en werknemers op centraal niveau het gevolg van decentralisatie of centralisatie in de cao-structuur, wat is de invloed van de cao-structuur op de mogelijkheden voor sectoraal overleg over investeringen en werkgelegenheid en, ten slotte, kan de cao-structuur zodanig worden gewijzigd dat zowel loondifferentiatie als behoud van de koppelingsmechanismen mogelijk zijn?

Ondernemingscao's naar grootteklasse en aard van de onderneming

De gegevens over aantallen ondernemingscao's en aantallen daarbij betrokken werknemers worden gepresenteerd door de ondernemingscao's te onderscheiden naar het aantal werknemers dat er onder valt en naar de aard van de onderneming waarvoor de cao wordt afgesloten. Met het eerste onderscheid wordt inzicht verschaft in de ontwikkeling van grote en kleine ondernemingscao's. Met het tweede onderscheid wordt het mogelijk relaties te leggen tussen de ontwikkeling van ondernemingscao's en de aard van de onderneming gezien vanuit het concernvormingsproces.

Het aantal ondernemingscao's stijgt in de jaren 1950–1960 in de industrie exclusief de metaalindustrie sterk. Er is bijna sprake van een verdrievoudiging 5). Deze groei is tussen 1960 en 1977 veel geringer en na 1970 zo goed als verdwenen. Neemt het aantal cao's na 1970 niet meer toe, het aantal werknemers onder een ondernemingscao groeit enorm. In de metaalindustrie is daarentegen na 1970 zowel in het aantal ondernemingscao's als in het aantal betrokken werknemers weinig verandering meer te bespeuren. In deze bedrijfstak volgde op de sterke stijging van het aantal ondernemingscao's vóór 1960, na 1960 een even sterke daling.

Nader inzicht in die ontwikkeling, waarbij een toenemend aantal werknemers onder een gelijkblijvend aantal cao's komt te vallen, kan worden verschaft door ondernemingscao's naar grootteklasse te onderscheiden, dat wil zeggen naar het aantal werknemers dat onder een cao valt (zie tabel 2).

Tabel 2. Ondernemingscao's naar grootteklasse in de industrie exclusief metaal en in de metaalindustrie, 1970 en 1977

	Aantal werknemers onder cao	1970		1977	
		aantal cao's	totaal aantal werknemers	aantal cao's	totaal aantal werknemers
Metaalindustrie	< 1.000	8	1.670	6	1.562
	≥ 1.000 — < 2.500	1	1.340	3	4.371
	≥ 2.500 — < 7.500	—	—	—	—
	≥ 7.500	2	83.500	2	85.000
		11	86.510	11	90.333
Industrie excl. metaal	< 1.000	264	49.373	251	46.338
	≥ 1.000 — < 2.500	11	17.053	16	21.070
	≥ 2.500 — < 7.500	3	11.470	12	40.203
	≥ 7.500	1	13.000	3	34.590
		279	90.896	282	142.201

De cijfers in tabel 2 tonen nog eens het verschil aan tussen de metaalindustrie en de overige takken van industrie. Het beeld van de ondernemingscao's naar grootteklasse in de metaalindustrie ondergaat in de jaren 1970–1977 geen fundamentele wijziging, maar dat van de industrie exclusief de metaalindustrie wel. Daar daalt het aantal kleine cao's (< 1000 werknemers) en het aantal daarbij betrokken werknemers, terwijl het aantal grote cao's (met name meer dan 2.500 werknemers) zowel naar aantal als betrokken werknemers sterk stijgt (van 4 cao's met 24.470 werknemers naar 15 cao's met 74.793 werknemers: een verdrievoudiging). Naast een groei van het aantal grote ondernemingscao's is er sprake van *concentratie*: het aandeel van deze grote ondernemingscao's in het aantal werknemers onder een ondernemingscao neemt toe van bijna de helft in 1970 tot tweederde in 1977.

Deze belangwekkende ontwikkeling kan op twee manieren na-

3) Er is bij de selectie van te onderzoeken cao-gebieden naar gestreefd om variaties in verdeling en ontwikkeling van aantal cao's en betrokken werknemers tot hun recht te laten komen. Daarnaast was een noodzakelijke voorwaarde om voor bestudering in aanmerking te komen dat er in een cao-gebied voldoende ondernemings- en/of bedrijfstakcao's aanwezig waren om ontwikkelingen in de cao-structuur te kunnen analyseren.

4) M. J. Huiskamp, *Shop stewards en arbeiderszeggenschap, een onderzoek naar arbeidsverhoudingen in de Britse metaalverwerkende industrie 1830–1975*, Alphen aan den Rijn, 1976.

5) Alle basisgegevens in deze artikelenserie die betrekking hebben op aantallen cao's en betrokken werknemers naar bedrijfstak staan vermeld in de tabellen 6 en 7.

Tabel 3. Ondernemingscao's in vier bedrijfstakken naar grootteklasse en aard van de onderneming, 1970—1977 a)

Aantal werknemers onder cao	Chemische industrie				Hout- en meubelindustrie				Voedings- en genotmiddelenindustrie				Papier- en papierwarenindustrie			
	1970		1977		1970		1977		1970		1977		1970		1977	
	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers	aantal	aantal werknemers
≥ 7.500	1	13.000	2	24.000	—	—	—	—	—	—	1	10.590	—	—	—	—
≥ 2.500 — < 7.500	1	2.770	5	14.870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	7.238
≥ 1.000 — < 2.500	4	4.753	6	6.841	1	2.000	1	2.000	3	5.800	5	6.053	1	1.700	—	—
< 1.000	96	17.905	78	14.224	34	4.269	26	2.507	54	11.761	45	11.118	11	2.820	13	3.505
Concern/divisiecao	11	23.949	17	46.502	3	3.440	2	2.763	9	9.385	13	28.117	1	1.700	3	8.118
Cao werkmij Nederland	32	5.480	17	3.398	8	805	3	140	15	3.485	6	1.700	4	1.340	6	1.520
Cao werkmij buitenland	27	6.156	39	7.940	1	600	1	300	8	1.871	12	3.383	1	135	2	352
Cao kleinere zelfstandige onderneming	32	2.843	18	2.095	23	1.424	21	1.304	25	2.820	22	2.254	6	1.345	4	753
Totaal ondernemingscao's	102	38.428	91	59.935	35	6.269	27	4.507	57	17.561	53	35.461	12	4.520	15	10.743

a) De cao's in deze vier bedrijfstakken zijn eerst geïnclassificeerd naar grootteklasse, vervolgens is per ondernemingscao vastgesteld welk type onderneming het betrof en zijn de cao's nogmaals ingedeeld.

der worden bestudeerd. Ten eerste door de ontwikkeling in aantal ondernemingscao's en het aantal daarbij betrokken werknemers in de geselecteerde cao-gebieden onder de loep te nemen. De cao-gebieden waar ondernemingscao's niet voorkomen, vallen hier natuurlijk buiten. Ten tweede door naast het onderscheid in grootteklasse van cao's een meer inhoudelijke classificatie van ondernemingscao's te ontwikkelen waarbij parallel aan de concentratie van werknemers onder ondernemingscao's de ontwikkeling van grote ondernemingen tot uitdrukking kan komen. Hiervoor is aansluiting gezocht bij de analyse van concernvormingsprocessen door Koot 6).

Koot signaleerde aan de ene kant de groei van ondernemingen tot concerns of divisies met veel bevoegdheden en aan de andere kant de degradatie van overgenomen ondernemingen tot werkmaatschappijen met weinig bevoegdheden. Daarnaast bleef een aantal kleinere ondernemingen zelfstandig. In ons onderzoek is een onderscheid gemaakt tussen concern- en divisiecao's, cao's voor Nederlandse werkmaatschappijen, cao's voor werkmaatschappijen van buitenlandse ondernemingen en cao's voor kleinere zelfstandige ondernemingen. Deze classificatie van ondernemingscao's is vervolgens uitgewerkt te zamen met de classificatie naar grootteklasse van de cao voor resp. de chemische industrie, de voedings- en genotmiddelenindustrie, de papierindustrie en ten slotte de hout- en meubelindustrie. Het resultaat is weergegeven in tabel 3.

De chemische industrie kent een groot aantal ondernemingscao's. Dat aantal steeg sterk tot 1970 en onderging daarna een lichte daling. Toch is het aantal werknemers onder een ondernemingscao flink gestegen. De classificatie van ondernemingscao's naar grootteklasse levert het beeld op dat we in de gehele industrie exclusief de metaalindustrie tegenkwamen: toename van het aantal werknemers onder grote cao's. In 1970 vielen in de chemische industrie al veel werknemers onder een grote cao, maar niettemin trad een verdubbeling in aantal grote ondernemingscao's en aantal betrokken werknemers op.

De classificatie van ondernemingscao's naar aard van de onderneming laat zien dat in 1970 de overgrote meerderheid van het aantal werknemers onder een concern/divisiecao of onder een cao voor een met een concern verbonden werkmaatschappij vielen. Het aantal cao's voor kleinere ondernemingen vormt in aantal misschien niet, maar in aantal betrokken werknemers een te verwaarlozen fractie. Deze categorie cao's nam in 1970-1977 ook nog in betekenis af.

Opvallend is dat het aantal cao's voor Nederlandse werkmaatschappijen afneemt in de periode 1970-1977. Dit is het gevolg van de integratie van cao's van werkmaatschappijen in en tot concern- of divisiecao's (b.v. bij Akzo en Naarden Internationaal). Niet alle cao's van werkmaatschappijen ondergaan dit lot. Een aantal van hen behoudt hun cao, niettegenstaande het feit dat anno 1977 bijna al deze werkmaatschappijen tot een concern/divisie behoren met een eigen cao. De integratie van cao's uit zich ook in „fusies” tussen cao's van voorheen zelfstandige ondernemingen c.q. concerns, die in het kielzog van hun fusie, hun cao's integreren (b.v. bij Gist-Brocades). De toenemende betekenis van de concern/divisiecao over de jaren 1970-1977 is

voor een groot deel toe te schrijven aan bovenstaande vormen van integratie.

Vergelijken we de ontwikkeling van de cao's naar grootteklasse en aard van de onderneming, dan blijkt dat het belang van concerncao's in 1970 al groter is dan de indeling van cao's naar grootteklasse doet vermoeden. In het verlengde daarvan is toename in de concentratie van werknemers onder grote cao's in de periode 1970-1977 minder groot dan de classificatie van cao's naar grootteklasse deed vermoeden.

In de voedings- en genotmiddelenindustrie is het aantal ondernemingscao's sinds 1960 al stabiel, terwijl tussen 1970 en 1977 het aantal werknemers onder de ondernemingscao verdubbeld is. Dat dit te maken heeft met de concentratie van aantallen werknemers onder grote cao's blijkt uit tabel 2: waren er in 1970 slechts drie cao's met meer dan duizend werknemers, in 1977 zien we er acht met een verviervoudiging van het aantal betrokken werknemers (b.v. bij Wessanen, Avebe en Niemeyer). Het aantal kleine ondernemingscao's ondergaat een lichte daling, maar het aantal werknemers dat daaronder valt, blijft stabiel.

De classificatie van ondernemingscao's naar aard van de onderneming leert ons dat de meeste werknemers in 1970 al onder een concern/divisiecao of een cao voor een werkmaatschappij vielen, een situatie die in 1977 zodanig aangescherpt is dat de cao's voor kleine zelfstandige ondernemingen naar aantallen werknemers van marginale betekenis zijn. Opvallend is dat de groei van concern/divisiecao's ook in deze bedrijfstak ten koste gaat van de cao's voor Nederlandse werkmaatschappijen (b.v. bij Unilever, KSH, Van Nelle-Lassie).

De vergelijking van de cao-indeling naar grootteklasse en naar aard van de onderneming toont aan dat de concentratie van werknemers onder concern/divisiecao's in 1970 al sterker was dan de indeling naar grootteklasse doet vermoeden, maar dat die concentratie grotendeels als gevolg van de integratie van cao's sinds 1970 toch krachtig is toegenomen.

De papier- en papierwarenindustrie vormt evenals de voedings- en genotmiddelenindustrie een cao-gebied waarin het aantal werknemers onder ondernemingscao's sterk toeneemt. In afwijking van de voedings- en genotmiddelenindustrie is hier wel sprake van een toename van het aantal kleine ondernemingscao's en het aantal daarbij betrokken werknemers. Die toename is, zo blijkt uit de classificatie van cao's naar de aard van de onderneming, te danken aan de opvallende stijging van het aantal cao's voor werkmaatschappijen, want de daling in de betekenis van de cao voor de kleinere zelfstandige onderneming gaat ook aan de papierindustrie niet voorbij. De sterke toename in grote

6) W. Koot, Concernvorming en zeggenschap over ondernemersbeslissingen, in: A. W. M. Teulings (red.), *Herstructurering van de industrie*, Alphen aan den Rijn, 1978, blz. 111-137. Koot heeft een onderscheid gemaakt tussen concerns, divisies, werkmaatschappijen en kleine zelfstandige ondernemingen op basis van drie criteria: zelfstandigheid in eigendom en financieel beheer, het beschikken over verkoop- en ontwikkelingsfuncties i.v.b. met de eigen productie, en de mogelijkheid tot actieve deelname op lange termijn binnen één of meer sectoren qua marktgedrag. Dit veronderstelt een zeker minimum aan diversificatie en aan omzetgrootte, personeelsomvang en marktaandeel.

cao's en in de concern/divisiecao's is voornamelijk tot stand gekomen doordat in de beschreven periode twee grote concerns zijn overgegaan tot het afsluiten van een eigen cao (b.v. bij Van Gelder, KNP).

De hout- en meubelindustrie is een cao-gebied waarin de ondernemingscao in aantal en aantal betrokken werknemers daalt. De indeling van cao's naar grootteklasse laat zien dat dit vooral te wijten is aan de afname van het aantal cao's voor de kleinere ondernemingen.

De indeling van cao's naar de aard van de onderneming leert dat deze conclusie onjuist is. Hoewel de cao's voor de kleinere zelfstandige ondernemingen een lichte daling ondergaan, zijn het vooral de cao's voor Nederlandse werkmaatschappijen en voor concerns/divisies die in betekenis afnemen (b.v. Bruynzeel). De integratie van de cao's van de werkmaatschappijen van Nederlandse ondernemingen in concern/divisiecao's leidde in deze bedrijfstak niet tot een toename van het aantal werknemers onder deze — reeds bestaande — concern/divisiecao's. Als enige van de vier beschreven bedrijfstakken is in de hout- en meubelindustrie sprake van een deconcentratie van de aantallen werknemers onder ondernemingscao's, terwijl zich toch een integratie van cao's van werkmaatschappijen in concern/divisiecao's voltrekt.

De bevindingen laten zich als volgt samenvatten. In de chemische industrie is de toch al overheersende betekenis van de grote ondernemingscao's toegenomen. In de hout- en meubelindustrie is die betekenis geringer, zowel in 1970 als in 1977. In de voedings- en genotmiddelenindustrie en in de papierindustrie is die nog niet groot in 1970, maar wel in 1977. De kleine ondernemingscao is qua aantal en qua aantal betrokken werknemers vrij stabiel gebleven, maar heeft ten opzichte van de grote ondernemingscao's in alle vier de bedrijfstakken aan betekenis ingeboet.

De indeling van cao's naar de aard van de onderneming laat ontwikkelingen zien die de indeling naar grootteklasse niet zichtbaar kan maken. In alle vier bedrijfstakken is het aantal werknemers onder een concern(verbonden)cao in 1970 al omvangrijk. In alle vier bedrijfstakken daalt tussen 1970-1977 het aantal cao's voor kleinere zelfstandige ondernemingen, alsmede het aantal daaronder vallende werknemers. In de hout- en meubelindustrie manifesteert dit verschijnsel zich zelfs in sterkere mate bij de concern(verbonden)cao's. In de andere drie bedrijfstakken signaleren we een stijging van de concern/divisiecao in aantal en in aantal betrokken werknemers. Eveneens zien we een dergelijke stijging bij de cao's voor buitenlandse werkmaatschappijen. Het tegenovergestelde doet zich meestal voor — ook in de hout- en meubelindustrie — met betrekking tot de cao's voor Nederlandse werkmaatschappijen.

De bedrijfstakcao's naar grootteklasse en aard van de bedrijfstak

Het aantal bedrijfstakcao's in de industrie loopt terug. In de industrie exclusief de metaalindustrie bleef het aantal bedrijfstakcao's tussen 1950 en 1960 gehandhaafd op 83, maar daarna zakt het geleidelijk van 83 naar 77 in 1970 en van 77 naar 66 in 1977 (zie tabel 6). Deze daling gaat gepaard met een daling in het aantal werknemers onder bedrijfstakcao's in 1970-1977 van ongeveer 25% (zie tabel 7). Evenals bij de ondernemingscao is ten

behoefte van een nadere analyse een onderscheid gemaakt tussen grote en kleine cao's. Het getalscriterium is evenwel anders gekozen, nl. groter of gelijk en kleiner dan 10.000 werknemers onder een cao. De resultaten zijn vermeld in tabel 4.

Tabel 4. Bedrijfstakcao's naar grootteklasse in de industrie exclusief de metaal, 1970 en 1977

Aantal werknemers onder cao	1970		1977	
	aantal cao's	totaal aantal werknemers	aantal cao's	totaal aantal werknemers
< 10.000	68	170.693	57	131.303
≥ 10.000	9	286.100	9	214.700

In de periode 1970-1977 daalt het aantal werknemers onder grote bedrijfstakcao's bij een gelijkblijvend aantal van deze cao's. De daling in het totaal aantal bedrijfstakcao's is dus duidelijk te lokaliseren bij de kleine bedrijfstakcao's en gaat gepaard met een afname van het aantal werknemers onder deze cao's.

Bedrijfstakcao's kunnen evenals ondernemingscao's ook worden ingedeeld naar de aard van de bedrijfstak. Bedrijfstakcao's zijn geïntegreerd naar de mate waarin bedrijven uit verschillende bedrijfstakken en/of bedrijfstaksubgroepen — in onze termen sectoren — onder één cao vallen. Dit leidde tot de volgende typen bedrijfstakcao's:

- *de geïntegreerde bedrijfstakcao*. Dit is een cao die voor het overgrote deel voor de bedrijven uit de bedrijfstak en de verschillende sectoren binnen de bedrijfstak geldt;
- *de enkelvoudige sectorcao*. Deze cao geldt voornamelijk voor een vrij homogene groep bedrijven, wat tot uitdrukking komt in het feit dat de cao slechts één sector dekt of dat de sector zelf nauwelijks onderscheid kent naar relevante subsectoren;
- *de meervoudige sectorcao*. Dit type cao's omvat een vrij heterogene groep van bedrijven uit de bedrijfstak, doordat of de sector relevante subsectoren kent of de sectorcao tot stand is gekomen door samenvoeging van enkelvoudige sectorcao's.

Omdat een analyse van alle bedrijfstakken te omvangrijk zou worden zijn drie van de vier in het voorgaande geselecteerde bedrijfstakken geanalyseerd: de papierindustrie, die alleen enkelvoudige sectorcao's kent, de voedings- en genotmiddelenindustrie en de hout- en meubelindustrie, die zowel meervoudige als enkelvoudige sectorcao's kennen, en de metaalindustrie waar geïntegreerde bedrijfstakcao's voorkomen. De chemische industrie wordt hier buiten beschouwing gelaten, omdat het aantal bedrijfstakcao's te klein is om een serieuze analyse te plegen. In plaats daarvan komt de metaalindustrie, waar geïntegreerde bedrijfstakcao's voorkomen.

Het resultaat van de indeling van bedrijfstakcao's naar grootteklasse en naar de aard van de bedrijfstakcao's voor het aantal cao's en betrokken werknemers zien we in tabel 5. Wat betreft de indeling naar aard van de bedrijfstakcao was het mogelijk terug te gaan tot 1950, voor de aantallen werknemers en daaruit volgende de indeling naar grootteklasse is de tijdas weer ingeperkt tot de periode 1970-1977.

Behalve in de papierindustrie komen in de andere bedrijfstakken zowel grote als kleine bedrijfstakcao's voor. Een dergelijke

Tabel 5. Bedrijfstakcao's in vier bedrijfstakken naar grootteklasse en naar aard van de bedrijfstak, 1950-1970 a)

	Papier- en papierwarenindustrie					Voedings- en genotmiddelenindustrie					Hout- en meubelindustrie					Metaalindustrie														
	1950		1960		1970		1950		1960		1970		1950		1960		1970		1950		1960		1970		1977					
	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal	aantal					
Bedrijfstakcao's voor																														
≥ 10.000 werknemers	6	8	6	12.150	6	13.150	26	21	4	18	74.300	4	14	64.000	14	13	1	10	22.700	2	6	32.000	13	12	3	4	460.000			
< 10.000 werknemers																														
Geïntegreerde bedrijfstakcao's	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	410.000	2	—	—	—	400.000	
Meervoudige sectorcao's	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	1	50.000	—	—	—	—	—	
Enkelvoudige sectorcao's	6	8	6	12.150	6	13.150	23	17	17	75.445	13	52.716	12	10	8	11.300	4	4	10.025	10	9	4	8.800	3	3	9.400	—	—		

a) De cao's in deze vier bedrijfstakken zijn eerst geïntegreerd naar grootteklasse. Vervolgens is per bedrijfstak c.q. sector, tot 1950 nagegaan welke typen bedrijfstakcao's voorkwamen en zijn de cao's nogmaals ingedeeld.

gelijkmatige spreiding is niet aanwezig bij de tweede indeling, die ook een ander licht werpt op de afname van het aantal bedrijfs-takcao's zoals die in het begin van deze paragraaf is vastgesteld. Het blijkt dat vooral de enkelvoudige sectorcao's in aantal afnemen en dat de meervoudige sectorcao's en de geïntegreerde bedrijfstakcao's in aantal toenemen en niet, of minder zwaar, gebukt gaan onder de algemene daling van het aantal werknemers onder een bedrijfstakcao.

Het is niet mogelijk op basis van de ter beschikking staande gegevens exact vast te stellen wat er met de verdwenen enkelvoudige sectorcao's is gebeurd. In de voedings- en genotmiddelenindustrie en in de hout- en meubelindustrie zijn er resp. 6 en 4 geïntegreerd in een meervoudige sectorcao en in beide zijn er 4 verdwenen. In de metaalindustrie is het overgrote deel overgegaan in de geïntegreerde bedrijfstakcao's, waarbij soms de meervoudige sectorcao als tussenstation heeft gefunctioneerd. Er kan dus wel worden geconstateerd dat daar de *integratie van cao's* van verschillende sectoren een belangrijke rol heeft gespeeld in de afname van het aantal enkelvoudige sectorcao's en de toename van het aantal meervoudige sectorcao's en geïntegreerde bedrijfstakcao's.

Met betrekking tot de *concentratie* van werknemers naar de aard van de bedrijfstakcao levert iedere bedrijfstak een ander beeld op. De papierindustrie kent maar één type bedrijfstakcao en in de metaalindustrie heeft de concentratie in het kielzog van de integratie van de cao's al vóór 1970 plaatsgevonden. Sindsdien is er in deze bedrijfstak sprake van een lichte deconcentratie. In de voedings- en genotmiddelenindustrie en de hout- en meubelindustrie wordt de afname van het aantal werknemers onder meervoudige sectorcao's voor een deel dan wel volledig gecompenseerd door de „overname” van enkelvoudige sectorcao's door meervoudige sectorcao's. Zo bevinden in deze bedrijfstakken in 1977 relatief meer werknemers onder meervoudige sectorcao's en grote bedrijfstakcao's dan in 1970. Er is sprake van concentratie van werknemers onder grote cao's.

De relatie tussen bedrijfstakcao's en ondernemingscao's

Het voorgaande samenvattend kunnen twee tabellen worden gepresenteerd betreffende de aantallen ondernemingscao's en bedrijfstakcao's in de peiljaren 1950, 1960, 1970 en 1977, alsmede de respectieve aantallen werknemers die onder deze cao's vallen.

In de industrie en vele bedrijfstakken daarbinnen loopt het aantal werknemers onder een bedrijfstakcao – in tegenstelling tot het aantal werknemers onder een ondernemingscao – terug. Men moet zich echter niet vergissen: het overgrote deel van de werknemers in de gehele industrie exclusief de metaalindustrie en in de metaalindustrie valt in 1977 nog steeds onder een bedrijfstakcao: nl. gemiddeld respectievelijk 71% en 82%. Kijken we naar de verschillende bedrijfstakken, dan ontstaat het beeld als in tabel 8.

De olie-industrie, de chemische industrie en de rubber- en kunststofverwerkende industrie kennen eigenlijk helemaal geen bedrijfstakcao's van enige omvang: er zijn bijna alleen ondernemingscao's. De grafische industrie, de textielindustrie en de confectie-industrie (de schoen- en lederindustrie hoort hier ook bij) kennen op hun beurt geen ondernemingscao's van enige betekenis: bijna alle werknemers vallen onder bedrijfstakcao's. Daartussen bevinden zich de cao-gebieden waar zowel bedrijfstak- als ondernemingscao's van belang zijn. Juist in deze cao-gebieden – met uitzondering van de hout- en meubelindustrie – stijgt de ondernemingscao sterk in betekenis, hoewel de meerderheid van werknemers toch – soms nog net – onder een bedrijfstakcao valt.

In een analyse van de relatie tussen ondernemingscao's en bedrijfstakcao's is het een onbegonnen zaak om exact vast te stellen of de winst of verlies van aantallen werknemers onder een bepaald type cao tussen 1970 en 1977 zich afspeelt in een soort boekhouding tussen de typen cao's of dat bepaalde cao's uit de boekhouding verdwijnen of voor het eerst worden opgevoerd 7). Dit te meer daar de werkgelegenheid in de meeste bedrijfstakken dalende is.

Het is wel mogelijk in deze relatie de dominantie van typen cao's in termen van (verschuivingen tussen) aantal cao's en aantal betrokken werknemers te beschrijven in de geselecteerde be-

Tabel 6. Aantallen ondernemingscao's en bedrijfstakcao's per bedrijfstak, 1950—1977

Bedrijfstakken	Ondernemingscao's				Bedrijfstakcao's				Totaal			
	1950	1960	1970	1977	1950	1960	1970	1977	1950	1960	1970	1977
Olieverwerkende industrie			4	4	—	—	—	—			4	4
Chemische industrie	25	75	102	91	4	4	3	2	29	79	105	93
Rubber- en kunststofverwerkende industrie			15	47	—	2	1	1			16	48
Papier- en papierwarenindustrie	22	9	12	15	6	8	6	6	28	17	18	21
Industrie voor bouwmaterialen, aardewerk en glas	4	28	37	29	10	10	10	8	14	38	47	37
Voedings- en genotmiddelenindustrie	10	53	57	53	26	21	22	18	36	74	79	71
Hout- en meubelindustrie	6	21	35	27	14	13	11	8	20	34	46	35
Textielindustrie en confectieindustrie	11	18	6	6	3	4	3	2	17	26	12	9
Grafische industrie	1	3	1	3	8	5	7	9	9	8	8	12
Totaal industrie excl. metaal a)	81	208	279	282	82	77	77	66	163	291	356	348
Metaalindustrie	1	22	11	11	13	12	7	5	14	34	18	16

a) Inclusief overige bedrijfstakken, waaronder de schoen- en lederindustrie.

Tabel 7. Aantallen werknemers onder ondernemingscao's en bedrijfstakcao's per bedrijfstak, 1950—1977

Bedrijfstakken	Ondernemingscao's		Bedrijfstakcao's		Totaal	
	1970	1977	1970	1977	1970	1977
Olieverwerkende industrie	5.391	5.891	—	—	5.391	5.891
Chemische industrie	38.428	59.935	3.125	2.800	41.553	62.735
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	8.347	12.771	2.500	2.750	10.847	15.521
Papier- en papierwarenindustrie	4.520	10.743	12.150	13.150	16.670	23.893
Industrie voor bouwmaterialen, aardewerk en glas	6.822	9.336	26.834	17.732	33.656	27.068
Voedings- en genotmiddelenindustrie	17.561	35.461	145.445	114.216	163.006	149.677
Hout- en meubelindustrie	6.269	4.507	48.300	48.025	54.569	52.532
Textielindustrie en confectieindustrie	1.985	1.810	68.800	46.000	132.285	75.310
Grafische industrie	50	120	55.885	60.395	55.935	60.515
Totaal industrie excl. metaal a)	90.896	142.201	456.793	346.003	547.689	488.204
Metaalindustrie	86.510	90.933	468.800	409.400	555.310	500.333

a) Inclusief overige bedrijfstakken, waaronder de schoen- en lederindustrie.

Tabel 8. Ontwikkeling van aandeel in en toename van het aantal werknemers onder ondernemingscao's en bedrijfstakcao's naar bedrijfstak, 1970 en 1977

Bedrijfstakken	Aandeel ondernemingscao in totaal aantal werknemers onder cao in procenten		Index aantal ondernemingscao's 1977	Index aantal bedrijfstakcao's 1977	Index werkgelegenheid 1977
	1970	1977	(1970 = 100)	(1970 = 100)	(1970 = 100)
Olieverwerkende industrie	100	100	109	—	158
Chemische industrie	92,5	95,5	156	89	95
Rubber- en kunststofverwerkende industrie	77	82	153	110	205
Papier- en papierwarenindustrie	27	45	231	108	86
Industrie voor bouwmaterialen, aardewerk en glas	20	34,5	137	66	78
Voedings- en genotmiddelenindustrie	10,5	23,5	202	70	88
Metaalindustrie	15	18	105	87	93
Hout- en meubelindustrie	11,5	8,5	72	99	79
Textielindustrie en confectieindustrie	1,5	2,5	—	56	42
Grafische industrie	< 1	< 1	—	108	117
Gehele industrie, excl. metaal, incl. overige industrieën	16,5	29	157	76	83

drijfstakken. Het accent ligt daarbij op de relaties tussen concern/divisiecao's aan de ene kant en de verschillende typen bedrijfstakcao's aan de andere kant. In de ontwikkeling van deze relaties worden vier karakteristieke cao-structuren onderkend. De niet voor nader onderzoek geselecteerde bedrijfstakken kunnen op basis van cao-gegevens naar grootteklasse hierin worden ondergebracht.

7) Overigens hoeven niet alle ondernemingen onder een cao te vallen. Deze ondernemingen kunnen wel onder algemeen verbindend verklaarde bepalingen van een bedrijfstakcao vallen of zelfs feitelijk een cao naleven.

In de chemische industrie zijn bedrijfstakcao's nauwelijks relevant. De paar die er zijn, zijn heel klein en gelden voor bedrijven uit duidelijk af te bakenen sectoren. Tussen de werknemers onder bedrijfstakcao's en ondernemingscao's bestaat nauwelijks enige in- of uitstroom. De sterke groei van het aantal werknemers onder de cao komt in de hoek van de concerncao's tot stand.

De dominantie van de concern/divisiecao en de (bijna) afwezigheid van bedrijfstakcao's vinden we terug bij de olieverwerkende industrie en de rubber- en kunststofverwerkende industrie. De laatste bedrijfstak heeft wel een enigszins andere ontwikkeling gekend, want deze relatief nieuwe en nog groeiende bedrijfstak is de enige bedrijfstak in de gehele industrie waar de kleine ondernemingscao's niet alleen in aantal toenemen, maar waar ook het aantal betrokken werknemers sneller stijgt dan het aantal werknemers onder grote ondernemingscao's. Zelfs de kleine bedrijfstakcao groeit nog een beetje. In feite vormen bovengestane drie bedrijfstakken één cao-gebied, waarin grote ondernemingscao's en daarmee concerncao's volstrekt dominant zijn. Die dominantie van concerncao's vinden we ook nog terug in onderdelen van andere bedrijfstakken, zonder dat er sprake is van een relatie met het cao-gebied van de „procesindustrie”. Het betreft:

- de staalindustrie en de elektrotechnische industrie in de metaalindustrie;
- de sectoren aardewerk en glas in de industrie voor bouwmaterialen, aardewerk en glas;
- de sectoren koffie/thee en meel/brood in de voedings- en genotmiddelenindustrie.

Cao-gebieden waar geïntegreerde bedrijfstakcao's of meervoudige sectorcao's domineren

De metaalindustrie is gekozen als representant van bedrijfstakken waar bijna alle werknemers vallen onder bedrijfstakcao's en ondernemingscao's nauwelijks aanwezig zijn. De metaalindustrie als cao-gebied voldoet niet in haar geheel aan de eisen van die rol. Zoals zojuist gesteld, heeft de metaalindustrie nl. in twee aparte bedrijfstakken staal- en elektrotechniek twee zeer grote concerncao's. De metaalindustrie geeft in de jaren 1970-1977 een zeer stabiel beeld in aantal cao's, in het aantal daarbij betrokken werknemers en in de verdeling daarvan over ondernemings- en bedrijfstakcao's. Er bestaat dan ook nauwelijks enige relatie tussen de ondernemingscao's en de bedrijfstakcao's wat betreft toe- of afname van aantallen werknemers onder een cao.

In de bedrijfstakken van de metaalindustrie waar de bedrijfstakcao's domineren zien we dat de geïntegreerde bedrijfstakcao's in aantal en in aantal betrokken werknemers winnen, terwijl de meervoudige en enkelvoudige sectorcao's in aantal en in aantal betrokken werknemers een daling te zien geven. Dit is voornamelijk het gevolg van opname van deze cao's in de geïntegreerde bedrijfstakcao's.

De cao-structuur van de metaalindustrie minus de staal- en de elektrotechniek is terug te vinden bij: de grafische industrie, de textielindustrie, de confectie-industrie en de schoen- en lederindustrie. Het is opvallend dat het hier meestal om zeer grote bedrijfstakcao's gaat. Ook is opvallend dat behalve de grafische industrie de werkgelegenheid in de andere bedrijfstakken over de periode 1970-1977 geweldig terugloopt, wat zijn weerslag heeft in een — zij het wat minder — grote daling van het aantal werknemers onder deze cao's.

De meervoudige sectorcao speelt de rol van de geïntegreerde bedrijfstakcao in een groot aantal sectoren in de voedings- en genotmiddelenindustrie, waaronder zuivel, suiker en suikerverwerkend, vlees, groente en fruit. Daar waar de meervoudige sectorcao's en de geïntegreerde bedrijfstakcao's domineren, hebben ondernemingscao's nauwelijks een kans op een bestaan.

Cao-gebieden met concerncao's en meervoudige sectorcao's

In de hout- en meubelindustrie zijn zowel meervoudige sectorcao's, enkelvoudige sectorcao's als concerncao's aanwezig. In

deze bedrijfstak daalt het aantal cao's van concerns/divisies en het aantal enkelvoudige sectorcao's duidelijk, ook naar de betrokken werknemers. Er is een ontwikkeling waarbij de meervoudige sectorcao's de enkelvoudige sectorcao's en de ondernemingscao's opslokken. De ontwikkeling in de hout- en meubelindustrie is vrij uniek: een afnemende betekenis van de concerncao's en een toenemende betekenis van meervoudige sectorcao's. Indien deze tendens doorzet, is het niet uitgesloten dat deze bedrijfstak gaat lijken op de bedrijfstakken waar geïntegreerde bedrijfstakcao's c.q. meervoudige sectorcao's domineren.

De voedings- en genotmiddelenindustrie is als één cao-gebied te beschouwen waarin zowel meervoudige en enkelvoudige sectorcao's als concerncao's aanwezig zijn. In tegenstelling tot de hout- en meubelindustrie is er in deze bedrijfstak sinds 1970 een duidelijke verschuiving ten gunste van de concerncao's opgetreden. De meervoudige sectorcao's blijven niettemin een belangrijke rol spelen en zijn minder in aantal en in aantal betrokken werknemers achteruitgegaan dan de enkelvoudige sectorcao's. De toename van het aantal werknemers onder concerncao's lijkt niet in sterke mate te komen van de sectorcao's: daarvoor is het onderscheid tussen sectoren waar wel en waar helemaal geen ondernemingscao's aanwezig zijn, te scherp. De voedings- en genotmiddelenindustrie valt in feite uiteen in sectoren die in te delen zijn bij bedrijfstakken waar of concerncao's of bedrijfstakcao's domineren. Daarmee wordt toch een vraagteken gezet achter de betekenis van de voedings- en genotmiddelenindustrie als één cao-gebied.

Cao-gebieden met concerncao's en enkelvoudige sectorcao's

De papier- en papierwarenindustrie is een bedrijfstak die noch een geïntegreerde bedrijfstakcao, noch een meervoudige sectorcao kent: er zijn alleen enkelvoudige sectorcao's. Omdat het aantal werknemers onder de enkelvoudige sectorcao's enigszins stijgt, is het aannemelijk dat de toenemende betekenis van de concern/divisiecao's bij dalende werkgelegenheid tot stand komt doordat nieuwe cao's worden afgesloten in concerns waar daarvan voorheen geen sprake was. De betekenis van de concerncao's ten opzichte van de enkelvoudige sectorcao's neemt toe. De opkomst van de concerncao heeft misschien de ontwikkeling van meervoudige sectorcao's geblokkeerd.

De cao-structuur van de papierindustrie — met belangrijke concerncao's en een groot aantal enkelvoudige sectorcao's — vinden we terug in de volgende bedrijfstakken c.q. sectoren: de industrie voor bouwmaterialen, aardewerk en glas en bij twee sectoren van de voedings- en genotmiddelenindustrie, nl. drank en tabak. Als er steeds meer werknemers onder een concerncao vallen, bestaat de mogelijkheid dat deze cao-gebieden gaan lijken op die bedrijfstakken waar concerncao's volledig domineren en enkelvoudige sectorcao's een marginale rol spelen.

Het is opvallend dat zowel de papierindustrie als de industrie voor bouwmaterialen, aardewerk en glas onder invloed staan van een ander cao-gebied. De papierindustrie staat ongetwijfeld onder invloed van de grote geïntegreerde bedrijfstakcao van de grafische industrie. De grote bouwcao, die geen industriecao kan worden genoemd, heeft invloed op de cao's in met name de sector steen en beton van de industrie voor bouwmaterialen, aardewerk en glas.

Conclusie

Binnen de industrie zijn diverse cao-gebieden onderscheiden, die — gekoppeld aan bepaalde bedrijfstakken/sectoren — zijn geanalyseerd. Het blijkt mogelijk alle bedrijfstakken/sectoren in een viertal karakteristieke cao-structuren onder te brengen.

In de eerste onderkende cao-structuur zijn bedrijfstakcao's zo goed als afwezig en vallen de meeste werknemers onder ondernemingscao's. Hieraan is in de periode 1970-1977 weinig veranderd, maar binnen de ondernemingscao's hebben de concerncao's wel sterk aan betekenis gewonnen. In de tweede onderkende cao-structuur ontbreken ondernemingscao's en vallen de meeste werknemers onder bedrijfstakcao's. Ook hier is in de periode 1970-1977 weinig verandering in opgetreden. De integratie van bedrijfstakcao's heeft zich veelal voor 1970 voltrokken.

In de twee andere cao-structuren vallen werknemers zowel onder ondernemingscao's als bedrijfstakcao's. Ze zijn relatief nieuw doordat in de jaren 1970-1977 de concerncao's opkomen, waardoor meervoudige en enkelvoudige sectorcao's (met name de enkelvoudige) aan betekenis inboeten. De enige uitzondering die de regel bevestigt is de hout- en meubelindustrie, want in deze bedrijfstak neemt de concerncao in betekenis af, terwijl de meervoudige sectorcao juist aan betekenis wint.

Het ziet er naar uit dat concerncao's voor de ontwikkeling van bedrijfstakcao's binnen de bedrijfstak geen ruimte laten. Omgekeerd laten geïntegreerde bedrijfstakcao's geen ruimte voor de ontwikkeling van ondernemingscao's. Meervoudige sectorcao's laten wel ruimte voor de ontwikkeling van concerncao's in de bedrijfstak, maar als we deze bedrijfstakken opsplitsen naar sectoren sluiten ze elkaar ook uit. Enkelvoudige sectorcao's en concerncao's komen wel tegelijkertijd voor binnen één bedrijfstak of sector.

M. J. Huiskamp

Appendix

Empirisch materiaal en bronnen

Het empirisch materiaal waarop deze studie is gebaseerd, kan worden ingedeeld in drie categorieën. De eerste categorie betreft de gegevens over aantallen cao's en de aantallen daarbij betrokken werknemers. Deze zijn afkomstig van het CBS en van het Loonbureau (nu de Dienst collectieve arbeidsvoorwaarden). Deze gegevens zijn gegroepeerd naar cao-gebieden. De tweede categorie betreft gegevens over bedrijfstakken, die voornamelijk in CBS-statistieken vervat zijn. Deze gegevens zijn gegroepeerd naar de bedrijfstak- en sectorindeling van het CBS. De derde categorie wordt gevormd door gegevens over ondernemingen. Deze zijn ontleend aan de jaaroverzichten van *Het Financieele Dag-*

blad van de resultaten van de grotere ondernemingen in Nederland gerangschikt naar omzet en personeelsomvang, publikaties van Dun and Bradstreet (*Who owns whom*) en jaarverslagen van ondernemingen.

De gegevens uit deze bronnen zijn niet op elkaar afgestemd en een extra complicatie vormt de beschikbaarheid en vergelijkbaarheid van gegevens van verschillende jaren. Voor aantallen cao's kan teruggegaan worden tot 1950, voor aantallen werknemers tot 1970. Het CBS heeft de bedrijfstakindeling tussen 1950 en 1977 drie maal gewijzigd en het overzicht van *Het Financieele Dagblad* is over de jaren zodanig in opzet verbeterd dat een vergelijking tussen bij voorbeeld 1970 en 1977 te veel onnauwkeurigheden oplevert om vaste grond onder de voeten te bieden.

De tabellen 6 en 7 over aantallen cao's en betrokken werknemers zijn gebaseerd op de volgende bronnen:

- voor 1950 en 1960 is gebruik gemaakt van de publikaties van het CBS, t.w.: *Regelingen van lonen en andere arbeidsvoorwaarden, 1950 in Nederland* en idem voor 1960. Deze publikaties geven geen cijfers over aantallen betrokken werknemers per cao;
- voor 1970 en 1977 is gebruik gemaakt van de overzichten van het Loonbureau over geregistreerde ondernemings- en bedrijfstakcao's met aantallen cao's en de aantallen daarbij betrokken werknemers.

Aantallen cao's en betrokken werknemers zijn ingedeeld naar bedrijfstakken. Daarbij zijn enkele correcties gepleegd. De belangrijkste zijn dat regionale cao's niet zijn meegeteld en dat cao's voor administratief personeel niet apart zijn geteld en wat betreft aantallen werknemers zijn opgenomen onder de desbetreffende handarbeiderscao. Eén van de redenen hiervoor was dat vele van dergelijke cao's later zijn geïntegreerd. Wat betreft aantallen cao's berusten de jaren 1950 en 1960 voor een aantal bedrijfstakken op een schatting.